

УДК 372.4

*Ольга Гончарук, асистент кафедри педагогіки дошкільної та початкової освіти
Волинського національного університету
імені Лесі Українки,
м. Луцьк*

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті аналізується управлінська функція вчителя в процесі формування самосвідомості учнів початкової школи при вивченні ними інтегрованого курсу “Я і Україна”; розкривається зміст професійної компетентності та комунікативної культури вчителя молодших класів як однієї із умов ефективності даного процесу.

Ключові слова: самосвідомість, учень початкової школи, інтегрований курс, професійна компетентність, комунікативна культура вчителя.

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань, визначених Державним стандартом початкової освіти в освітній галузі “Людина і світ”, є формування самосвідомості учнів початкової школи. Реалізація цього завдання вимагає оновлення навчальних планів і програм, зокрема впровадження в шкільну практику нового інтегрованого курсу “Я і Україна”. Однак, як переконливо доводять результати нашого дослідження, формування самосвідомості учнів початкової школи залежить не лише від визначення змісту інтегрованого навчального курсу, а й від того, яким чином цей зміст буде викладатися. І тут, перш за все, на нашу думку, важливим є забезпечення кожному учневі статусу суб’єкта навчально-пізнавальної діяльності та спілкування.

А тому метою нашої статті є обґрунтування керуючої ролі вчителя та визначення вимог до нього, аби процес формування самосвідомості учнів початкових класів при вивченні ними інтегрованого курсу “Я і Україна” був більш ефективним.

Виклад основного матеріалу. Під час вивчення курсу молодший школяр із знань про своє найближче соціальне середовище життя самостійно творить “Образ світу”, “Образ Я”, “Образ Я в світі”. Цей синергетичний процес неможливий під час пасивної, сидячо-слухаючої освіти, запам’ятовування чужих слів і думок, хоч би якими доцільними та важливими вони не були. Таке навчання, особливо у початковій школі, втрачає цікавість, сприяє швидкій втомлюваності учнів, а отже, і їхній пасивності. Саме тому найважливішим, на нашу думку, при вивченні “Я і Україна” є реалізація особистісно орієнтованої

освіти, ознакою якої є наявність у дитини вище названих “образів”.

Як свідчить аналіз результатів експериментального дослідження, значно кращими є успіхи в навчанні, коли навчально-виховний процес організовується на основі проблемно-пошукової діяльності молодших школярів. Урок з інтегрованого курсу “Я і Україна” в початковій школі – це ідеальний матеріал для створення проблемних ситуацій. Саме на цих уроках у дітей виникає дуже багато питань: “Чому?”, “Як?”, “Звідки?”

Вчитель разом з дітьми може розв’язувати проблемні ситуації всіма можливими шляхами:

- через проблемне викладання знань учителем;
- через організацію частково-пошукової діяльності;
- через організацію дослідницької діяльності шляхом спостереження учнів на природі чи за результатами самостійного досліді;
- через спільне розв’язання поставленої соціально-моральної проблеми.

Отже, у ході вивчення інтегрованого курсу вчитель може створити певну постійно зростаючу систему залучень учнів до вирішення проблемних ситуацій, а також до самостійної пошукової діяльності.

Важливе значення на цих уроках має наочний матеріал, який допомагає заохочувати дітей до праці та викликає позитивні емоції. Адже зацікавленість, впевненість у своїх силах, задоволення – все це могутній стимул до навчання. Без інтересу, подиву, радості неможливе успішне навчання в початкових класах [1].

З огляду на це, вчителям початкових класів необхідно до кожної теми добирати додатковий матеріал. У процесі дослідження ми з’ясували, що методи роботи “поміркуй”, “зверни увагу”,

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

“змоделюй”, “зроби дослід”, “намалюй”, “напиши казку (розповідь)”, “закінчити речення”, “опиши товариша” орієнтують учня початкової школи на індивідуальний підхід – власний вибір, прийняття рішення, відповідальність за зроблену справу. Результати індивідуальної діяльності включаються у суспільне життя класу під час виставок малюнків, обговорення казок, відгадування загадок та ін.

Груповий метод роботи, навчання одними учнями інших є важливим процесом розвитку мислення школярів, їхньої комунікативної здібності. Дослідження показують, що чим більше учні залучаються до процесу навчання одного другим, тим продуктивнішим є їхнє власне навчання. Під час слухання вчителя ними засвоюється біля 5 % змісту навчання, під час спостереження явищ, процесів – біля 35 %, під час практичної самостійної роботи – біля 70 % змісту. У процесі взаємного навчання учні засвоюють 90 – 95 % знань, умінь, навичок. Водночас формуються такі риси, як людяність, толерантність, чуйність, уміння об’єктивно обґрунтовувати свою думку, позицію тощо.

Вивчення досвіду вчителів, його аналіз, який ми здійснювали в ході дослідження, дозволили нам виявити ефективні методи та прийоми роботи педагогів, які забезпечують активізацію позиції учнів у процесі формування їхньої самосвідомості. Серед них ми виділяємо такі:

- формулювання та розв’язання проблем, які мобілізують учнів на пізнавальну діяльність, пов’язану з аналізом, встановленням причинно-наслідкових зв’язків, систематизації, узагальнення; на самопізнання, самоаналіз та самовиховання;

- створення ситуацій, які вимагають зіставлення життєвих уявлень учнів з науковими та досвідними фактами;

- розробки власних проєктів, життєвих планів, перспектив майбутньої професії та планування власного життя тощо;

- організація пізнавальних завдань світоглядного спрямування, які спонукають учнів до висловлення особистого ставлення і вимагають від них необхідності й уміння зробити самостійні обґрунтовані висновки власної світоглядної позиції;

- розгляд альтернативних розв’язків конкретної соціально-моральної проблеми з необхідністю самостійного вибору оптимального рішення;

- використання елементів дискусії та дискусійних методів, які спонукають учня до застосування інтегрованих знань для обстоювання власних поглядів і переконань.

Дієвість названих прийомів і методів є очевидною, оскільки їх використання стимулює внутрішню роботу думки учнів, що є передумовою пізнавального інтересу, який є важливим чинником і регулятором формування самосвідомості молодшого школяра.

Таким чином, ми зазначаємо, що успішне формування самосвідомості учнів початкової школи при вивченні ними інтегрованого предмету “Я і Україна” передбачає цілеспрямоване керування даним процесом з боку вчителя. Успішність реалізації цієї управлінської функції вчителя залежить від його професійної майстерності та комунікативної культури, які й складають, на нашу думку, одну з умов ефективного формування самосвідомості школярів.

Як свідчить аналіз різних наукових джерел і досвіду практичної педагогічної діяльності, найголовнішою характеристикою професійної майстерності є гуманістична спрямованість особистості вчителя. Гуманістична спрямованість особистості це спрямованість на особистість іншої людини, утвердження словом і працею найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки і стосунків. Це вияв професійної ідеології вчителя, його ціннісного ставлення до педагогічної дійсності, її мети, змісту, засобів, суб’єктів [2, 3].

На нашу думку, доцільно враховувати той факт, що діяльність учителя початкових класів зіткана з педагогічних драм, якщо драмою вважати зіткнення думок, боротьбу за утвердження позиції. Причому, чим вищим є рівень педагогічної майстерності, тим чіткіше виявляються конфлікти, бо новизна систем, які пропонують талановиті вчителі, нерідко натрапляє на опір представників усталених поглядів.

Отже, педагогічна спрямованість особистості кожного вчителя багатоаспектна. Її становлять, насамперед, ціннісні орієнтації: на себе – самоутвердження (щоб вбачали в мені кваліфікованого, вимогливого, справжнього вчителя); на засоби педагогічного впливу (коли найважливіше для вчителя – програма, заходи, способи їх пред’явлення); на школяра (дитячий колектив в актуальних умовах – адаптація); на мету педагогічної діяльності (на допомогу школяреві в розвитку – гуманістична стратегія).

Для вчителя початкових класів провідною є орієнтація на головну мету за гармонійної узгодженості всіх інших: гуманізації діяльності, гідного самоутвердження, доцільності засобів, врахування потреб вихованців. Лише за умови почуття відповідальності перед майбутнім,

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

усвідомлення мети і великої любові до дітей починає формуватися професійна компетентність учителя.

Як свідчить досвід роботи з учнями, знання вчителя звернені, з одного боку, до дисципліни, яку він викладає, а з іншого – до учнів, психологію яких мусить добре знати. А тому, готуючись до уроку, вчитель обмірковує його зміст, методику, враховує особливості сприймання молодших школярів, класу, власні можливості.

Таким чином, зміст професійної компетентності сучасного фахівця – це знання предмета, методики його викладання, теоретичних засад педагогіки, психології, фізіології, валеології тощо.

Важливою особливістю професійних педагогічних знань у нашому дослідженні є їх комплексність, що потребує від учителя вміння синтезувати матеріал для успішного розв'язання педагогічних задач, аналізу педагогічних ситуацій, що зумовлюють необхідність осмислення психологічної сутності явищ, вибору засобів взаємодії. Ми визначаємо знання педагога – не як суму засвоєних дисциплін, а особистісно забарвлену усвідомлену систему, де є місце власним оцінкам, критичним поглядам [1].

Компетентність учителя початкових класів при викладанні інтегрованого курсу “Я і Україна” полягає в “олюднюванні”, нахненності знання, яке не переноситься з книжок в клас, а подається як власний погляд на світ.

На ґрунті професійних і психолого-педагогічних знань формується педагогічна свідомість – принципи і правила, які є засадовими щодо дій і вчинків учителя. Ці принципи і правила кожний педагог виробляє на підставі власного досвіду, але осмислити, усвідомити їх можна лише за допомогою наукових знань, що потребують систематичного поповнення.

В цьому контексті ми зауважуємо, що складність навчання педагога, набуття його професійної компетентності полягає і в тому, що професійне знання має формуватися водночас на всіх рівнях: методологічному, теоретичному, методичному, технологічному. Це потребує розвиненого професійного мислення, здатності добирати, аналізувати й синтезувати здобуті знання в досягненні педагогічної мети, уявляти технологію їх застосування [5].

Проте швидкість набуття професійної компетентності не регламентується лише накопиченням професійних знань. Є індивідуальні передумови успішної навчально-виховної діяльності, стимулятори професійного зростання – здібності.

Отже, наступним важливим елементом у структурі професійної компетентності є здібності до конструктивної педагогічної діяльності. Вони залежать від особливостей перебігу психічних процесів, що сприяють успішній педагогічній діяльності (аналіз педагогічних здібностей здійснено у багатьох фундаментальних дослідженнях учених). Ми ж для проблеми нашого дослідження виокремлюємо такі провідні здібності до педагогічної діяльності:

1) комунікативність як професійну здатність педагога, що характеризується потребою у спілкуванні, готовністю легко вступати в контакт, викликати позитивні емоції у дітей і мати задоволення від спілкування з ними;

2) перцептивні здібності – професійна проникливість, пильність, педагогічна інтуїція, здатність сприймати й розуміти іншу людину, зокрема учня;

3) динамізм особистості – здатність активно впливати на іншу особистість;

4) емоційна стабільність – здатність володіти собою, зберігати самоконтроль, здійснювати саморегуляцію за будь-якої ситуації, незалежно від сили зовнішніх чинників, що провокують емоційний зрив;

5) оптимістичне прогнозування – передбачення розвитку особистості з орієнтацією на позитивне в ній і перетворення всієї структури особистості через вплив на позитивні якості;

6) креативність – здатність до творчості, спроможність генерувати незвичні ідеї, відходити від традиційних схем, швидко розв'язувати проблемні ситуації.

Сфера впливу, поле тяжіння вмілого педагога поширюються передусім на нього самого. Самовладання, здатність до саморегуляції, емоційна стабільність особистості дають змогу володіти ситуацією. Визначаючи оптимістичне прогнозування як одну з провідних професійно-педагогічних здібностей, ми водночас наголошуємо на зв'язку комплексу здібностей зі спрямованістю особистості вчителя. Професійний оптимізм є опорою на позитивне у становленні особистості молодшого школяра [4].

Ще одним елементом професійної компетентності сучасного вчителя – викладача курсу “Я і Україна” є його педагогічна техніка як форма організації поведінки педагога. Знання, спрямованість і здібність без умінь, без володіння способами дій, як свідчать дані експериментального дослідження, не є гарантією високих результатів.

Ми визначаємо педагогічну техніку як уміння використовувати психофізичний апарат як

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

інструмент виховного впливу, як прийоми володіння собою (своїм організмом, настроєм, мовленням, увагою й увагою) і прийоми впливу на інших (вербальними й невербальними засобами).

Таким чином, критеріями сформованості професійної компетентності вчителя є доцільність (за спрямованістю), продуктивність (за результатами), діалогічність (за характером стосунків з учнями), оптимальність у виборі засобів, творчість (за змістом діяльності) [3].

Що ж стосується комунікативної культури вчителя початкових класів, то вона визначається, на нашу думку, насамперед реалізацією низки функцій у педагогічній діяльності. Головними серед них можна назвати такі:

1) комунікативну – встановлення і регуляція взаємовідносин між педагогом та учнями, забезпечення гуманістичної спрямованості формування школярів;

2) психологічну – створення умов для забезпечення психологічної свободи учнів, прояву індивідуальної своєрідності їх особистості; зняття соціальних утисків, які заважають цьому;

3) пізнавальну – забезпечення повноцінного сприймання навчальної інформації учнями, формування в них особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до знань;

4) організаційну – забезпечення раціональної організації навчально-практичної діяльності учнів.

5) розвиваючу – забезпечує формування особистості школяра, передачу йому норм і правил поведінки, керівництво процесом їх засвоєння, розкриття морального змісту вчиненого ним і іншими людьми, опанування оціночними і самооціночними критеріями;

6) регулятивну – створює сприятливу психологічну атмосферу спільної та індивідуальної діяльності, погоджує і поєднує зусилля для досягнення загального та особистого результату;

7) емоційну – формує і коректує міжособистісні відносини.

Метою комунікативної діяльності вчителя є формування в учнів певних якостей, передача їм ініціативи у самоврядуванні, самопізнанні, самооцінці, самоконтролі. Так, педагог повинен не стільки говорити сам, скільки сприяти формуванню мовної культури учнів, розкриваючи перед ними її функціональні можливості як засобу взаємодії з іншими людьми.

Одним із визначників комунікативної культури нами виділено розвиток комунікативної поведінки вчителя початкових класів. Так, у сучасній науково-педагогічній літературі під комунікативною поведінкою мають на увазі не просто процес говоріння, передачі інформації, а

таку організацію мови і відповідної до неї мовної поведінки вчителя, що впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери спілкування педагогів і учнів, на характер взаємин між ними, на стиль їхньої роботи [3].

Як свідчить досвід практичної роботи, для характеристики комунікативної поведінки педагога мають значення такі моменти, як тон мовлення, виправданість використання оціночних суджень, манера звертатись до учнів та відповідати їм, характер міміки, рухів, жестів, що супроводжують мовлення.

У ході дослідження було також з'ясовано, що на ефективність пізнавальної діяльності учнів впливає обраний педагогом стиль комунікативної поведінки на уроках. Так, комунікативна поведінка вчителя початкових класів, заснована на його коректності, вимогливості до себе й учнів, стимулює пізнавальний інтерес, мотивацію процесу навчання. Наприклад, продуктивна комунікативна поведінка педагога припускає використання таких комунікативних прийомів, як:

1) прояв віри в можливість того, хто вчиться (“по-моєму, тобі, Петрику, не потрібна моя допомога”; “ти, Марійко, сама прекрасно справиєшся”);

2) оптимістичне прогнозування навчально-виховної роботи учня (“наступного разу, Дмитрику, у тебе обов’язково вийде”; “Сергійку, ти намалюєш ще кращий малюнок”);

3) позитивне висловлення власної засмученості у випадку невдачі того, хто вчиться (“як же так, Наталю? Напевно, це вийшло випадково. Давай разом з’ясуємо причини”) та ін.

Продуктивна комунікативна поведінка сприяє створенню у навчанні ділової атмосфери, схиляє до взаємодії, ритмічності в роботі. Непродуктивна комунікативна поведінка вчителя початкових класів, навпаки, не спрямовує до взаєморозуміння, відповідного відгуку, залишає байдужими учнів до процесу навчання.

Саме тому після досягнення авторитетності у школярів і забезпечення уваги класу вчителю треба відразу ж переходити до такого викладу матеріалу, що дозволить не втратити контакт.

Характеризуючи особистість учителя початкових класів доцільно наголосити на необхідності єдності професійних якостей учителя (глибокі знання предмета, оволодіння методикою його викладання, ґрунтовні психолого-педагогічні знання, потреба у самовдосконаленні, об’єктивна самооцінка тощо) з його людськими рисами: любов до дітей, чесність, толерантність, принциповість, справедливість, повага до іншого, співчуття іншій людині і т.п.

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Підсумовуючи сказане вище, ми визначаємо основні методичні принципи, якими повинен керуватися сучасний учитель.

1. Принцип творчої діяльності і самостійності. На уроках курсу “Я і Україна” вчитель повинен розкрити творчі сили школяра, максимально розвинути його самостійність у пошуку істини шляхом залучення до різних видів творчої діяльності, до вирішення проблемних завдань. Творча діяльність учня на уроці сприяє підвищенню пізнавальної мотивації до праці, розвитку інтелекту, розкриттю здібностей. Такий урок забезпечує розвиток внутрішніх духовних сил, а це в свою чергу передбачає розвиток конструктивних здібностей, вільний вияв свого “Я”. Таким чином, урок з курсу “Я і Україна” повинен стати уроком активної діяльності школяра, уроком самореалізації особистості.

2. Принцип гуманізації взаємин педагогів і школярів передбачає виховання особистості учня незалежністю і свободою та сприйняття її педагогом як вищої життєвої цінності; визнання її права на соціальний захист, на розвиток здібностей і виявлення індивідуальності, на самореалізацію сутнісних сил кожної дитини.

3. Принцип демократизації передбачає усунення авторитарного стилю в організації навчання, утвердження таких форм і методів організації навчально-виховного процесу, які сприяють формуванню демократичної культури особистості школяра.

4. Принцип індивідуалізації та диференціації навчальної діяльності включає обов’язкове врахування індивідуальних і вікових особливостей фізичного, соціального, духовного і психологічного розвитку школярів, їх самосвідомості, активності та життєвої позиції. Інтегровані уроки повинні стимулювати мотивацію власного майбутнього життя учня, вчити планувати їх діяльність.

5. Принцип психологізації навчання вимагає формування на уроці гуманістичної спрямованості школяра, реалізації його потенційних можливостей. В основі такого уроку мусить бути учень з його почуттями, думками, ідеалами, переживаннями, з його “Я” – концепцією”.

6. Принцип врахування пізнавальних інтересів і духовних потреб учнів початкової школи мусить коригувати навчальний процес, оскільки уроки курсу “Я і Україна” повинні максимально вивчити інтереси і потреби сучасного школяра. І на цій основі має бути підібраний теоретичний матеріал і практичні завдання курсу.

Висновки. Таким чином, запорукою ефективності формування самосвідомості учнів початкової школи є така організація навчально-

виховної діяльності, яка базувалася б на демократичних принципах управління, без тиску і приниження, з чітко означеними правами та обов’язками педагогів та учнів. Тільки успішної і взаєморозумінні можливий процес розкриття творчих можливостей дитини. Саме в цьому й полягає керуюча роль учителя як організатора навчально-виховної діяльності. Ефективність такої діяльності вимагає пошуку нових форм і методів роботи з учнями не лише на уроках, але й у позаурочний час, що потребує подальшого науково-педагогічного дослідження.

1. Бібік Н.М. Система формування пізнавальних інтересів молодших школярів // *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002. – Частина 1. – Харків: “ОВС”, 2002. – С. 410 – 423.*

2. Зязюн І.А. Гуманізм освіти ХХІ ст.: філософський і психологічний аспект // *Теорія і практика управління соціальними системами. – 2002. – № 2. – С. 23 – 34.*

3. Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії. – Черкаси: ЧПУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. – 698 с.

4. Сухомлинський В.О. Виховання і самовиховання // *Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 229 – 239.*

5. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості // *Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 53 – 206.*

Стаття надійшла до редакції 16.04.2009

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2

“Ти користуєся благами створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром”.

*Василь Сухомлинський
видатний український педагог*

“Світ огляд – не тільки система поглядів на світ ..., а й суб’єктивний стан особистості, який виявляється в її думках, почуттях, волі, діяльності. У світ огляді – єдність свідомості, поглядів, переконань і діяльності”.

*Василь Сухомлинський
видатний український педагог*

2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2